

θ) Αλλά και η γεωργία συνδέθηκε με θρησκευτικές αντιλήψεις. Ιδιαίτερα μάλιστα η αρχή και το τέλος του οικονομικού έτους (σπορά και θερισμός), συνοδεύονται με ειδικές τελετουργίες και πανηγύρια. Τις εορτές αυτές μπορούμε να τις συγκρίνουμε με τους αγιασμούς των χωραφιών των δικών μας γεωργών, με τις λιτανείες για βροχή και με τις ευλογίες των απαρχών της συγκομιδής από την Εκκλησία. Μερικοί πολιτισμοί, όπως των Γιάμ στη δυτική Αφρική και των Μάι στην Αμερική, έχουν ιδιαίτερες τελετουργίες για τους σκοπούς αυτούς. Η καλλιέργεια του αγρού δεν είναι καθόλου απλή κοσμική ενασχόληση, αλλά έχει βαθιά θρησκευτική έννοια: Επειδή η καλλιέργεια και ιδίως ο θερισμός είναι πρώτιστα μυστήρια (ταμπού), χρειάζονται πρώτα έναν τελετουργικό εξαγνισμό από τον επικεφαλής της φυλής, για ν' αποδώσουν καρπούς πολλούς και αβλαβείς. Σήμερα, με τη διάδοση και τη συνανάμιξη των πολιτισμών, μερικές αντιλήψεις της παλαιάς πίστης χάθηκαν· μολαταύτα, πολλά από αυτά επιβιώνουν έως σήμερα στο υπόβαθρο πολλών και ποικίλων αντιλήψεων και ενεργειών της σύγχρονης εποχής.

ι) Από τα χειρωνακτικά επαγγέλματα, παράξενο και συνήθως περιφρονητικό θεωρούνταν το επάγγελμα του σιδηρουργού. Σε πολλούς λαούς οι σιδηρουργοί δεν ανήκαν στη στενή κοινωνία της φυλής. Αποτελούσαν ανθρώπους που είτε απελάμβαναν μεγάλης τιμής ή συνήθως ήταν μια περιφρονημένη τάξη. Έτσι ή αλλιώς, αυτοί θεωρούνταν «μυστηριώδεις» άνθρωποι, οι οποίοι κατόρθωναν να κάνουν τη δουλειά τους μόνο μέσω μαγικών πρακτικών.

Οι μυστικοί αντίθετα, ήταν πρόσωπα που συνδέθηκαν από την αρχή με τη θρησκεία και ο ρόλος τους αυτός συνεχίστηκε και μεγάλωσε και στους υψηλούς πολιτισμούς. Ψάλτες, αιδοί και ιεροί υμνωδοί υπηρετήσαν ανέκαθεν τη θρησκεία. Τραγουδιστές και χορευτές βοηθούσαν πολλές φορές το λαό να αποκτήσει μαγική δύναμη. Η μουσική και ο χορός είχαν μεγάλη σημασία στη λατρεία και η προέλευσή τους είναι θρησκευτική.

Μεγάλο ρόλο επίσης έπαιζαν τα μακρά παραμύθια που διηγούνταν οι «λογοποιοί» ώρες ολόκληρες, ιδίως τα βράδια, στα συγκεντρωμένα γύρω από τη φωτιά μέλη της φυλής. Αυτοί διηγούνταν θρύλους για την καταγωγή της φυλής, για τους μυθικούς προγόνους, για τα κατορθώματα των ηρώων κ.λ.π. Μερικά από τα παραμύθια αυτά είχαν σκοπό να επηρεάσουν την καλή συγκομιδή. Απλοί εκείνοι οι άνθρωποι, πίστευαν πως η μυθική διήγηση αντιστοιχούσε στην πραγματική καρποφορία της γης. Ακόμη και η διδακτική, εποικοδομητική ποίηση είχε σε μερικούς λαούς άμεση σχέση με τον θρησκευτικό κόσμο των παραπάνω αντιλήψεων. Σε μερικές φυλές, όπως π.χ. στους Ρότσε της Ζάμπια ή στους Σαντάουε της

Τανζανίας, η επανάληψη διηγήσεων και αινιγμάτων ήταν ταμπού, δηλαδή απαγορευμένη για ορισμένες ημέρες και εποχές του έτους, γιατί αλλιώς μπορούσε να διακινδυνεύσει το θερισμό και την καλή συγκομιδή. Δίπλα όμως σ' αυτά υπάρχει και η πραγματική θρησκευτική ποίηση, που αποτελείται από λατρευτικά άσματα, ύμνους και μύθους θρησκευτικούς. Συχνά επίσης συναντούμε και προσευχές με τη μορφή ύμνων. Η καθημερινή ζωή με τις κοινωνικές πολιτικές και οικονομικές ανάγκες και συνθήκες, έδινε πλούσιες εμπειρίες και ευκαιρίες για τη δημιουργία θρησκευτικής ποίησης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από όλα όσα εκθέσαμε έως εδώ, συνάγεται ότι η θρησκευτικότητα των προϊστορικών και των κατά φύση ζώντων σημερινών λαών δεν είναι απλή, αλλά πολυσύνθετη. Αποτελείται από πίστεις, αντιλήψεις, προσδοκίες, ελπίδες, τελετουργίες, προσευχές, θυσίες, μύθους, άσματα και πολλά άλλα, που συνιστούν ένα πολύπλοκο σύστημα εκφράσεως του στεναγμού του ανθρώπου προς το άπειρο. Συνεπώς δεν μπορούμε να μιλούμε σήμερα εδώ για Ανιμισμό ή Προανιμισμό, εκεί για Ταμπούϊσμό και Ορεντισμό, αλλού για Τοτεμισμό, μαγεία, Προγονολατρία κ.λ.π. Όλα αυτά υπάρχουν στις φυσικές θρησκείες, αλλά όχι μεμονωμένα, αλλά συνδεδεμένα σε ένα πολύπλοκο σύστημα δοξασιών, αντιλήψεων και πρακτικών. Επίσης δεν είναι μόνο αυτά τα γνωρίσματα των φυσικών θρησκειών. Είναι το όλο σύστημα της λατρείας, επακόλουθο των ποικίλων θρησκευτικών παραστάσεων και πεποιθήσεων, που δίνει το ιδιαίτερο γνώρισμα στη θρησκεία της μιας ή της άλλης φυλής.

Γ. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΛΙΘΟΥ¹

1. Ικανότητα Προσανατολισμού - Εργαλεία για την κατασκευή εργαλείων - Η «τιθάσευση» της πυράς

Η ανθρωπογένεση (*χομινιζασιόν*)² δεν στερείται σημασίας για την κατανόηση του θρησκευτικού φαινομένου. Είναι αρκετό να τονίσουμε, ότι η ορθία στάση αποτελεί ιδιαίτερον προικισμό, που χαρακτηρίζει ήδη την πρόοδο του κυρίαρχου ζώου, δηλ. του κατεξοχήν ανεπτυγμένου ανθρωποειδούς θηλαστικού. Η ορθία στάση είναι δυνατή μόνο σε κατάσταση αφυπνίσεως. Από την κατάσταση αυτή είναι δυνατή μια διάρθρωση του χώρου, η οποία δεν ήταν εφικτή στους Προχομινίδες (προανθρώπους, μεταβατικές μορφές από τους ανθρωποπιθήκους στους ανθρώπους· βιολ.). Εννοούμε δηλ. τη διαίρεση του χώρου στις τέσσερις κατευθύνσεις του ορίζοντος με βάση έναν κάθετο άξονα που προβάλλεται από πάνω προς τα κάτω. Με άλλα λόγια, ο χώρος μπορεί, κατ' αναλογίαν προς το ανθρώπινο σώμα, να διαιρεθεί ή να εκτείνεται προς τα εμπρός και προς τα οπίσω, δεξιά και αριστερά, πάνω και κάτω. Με αφετηρία την εμπειρία αυτή αναπτύχθηκαν τα διάφορα μέσα προσανατολισμού, γιατί ο άνθρωπος δεν θέλει να ζει στην άγνοια του προσανατολισμού. Η εμπειρία αυτή του προσανατολισμού σ' ένα «κεντρικό σημείο» χώρου εξηγεί τη σημασία της διαίρεσης και της παραδειγματικής υποδιαίρεσης των περιοχών, των εποικισμών και των τύπων κατοικίας, καθώς επίσης και τον κοσμικό τους συμβολισμό. (Και ο σύγχρονος ακόμη άνθρωπος χρησιμοποιεί τον προσανατολισμό του χώρου, αν και δεν συνειδητοποιεί πια την «υπαρξιακή» του σημασία).

1. Η ενότητα αυτή (σ. 142-167) παρατίθεται, λόγω της πληρότητας και της αριστοτεχνικής της διατύπωσης, από το μνημειώδες έργο του *Mircea Eliade, Geschichte der Religiösen Ideen*, Herder, Freiburg-Basel-Wien, τομ. Α', § 1 κ.ε., χωρίς ουσιώδεις αλλαγές.

2. *Χομινίδες*: Οικογένειες των «ανθρωποειδών» (τόσο των ζώων όσο και των φυλών που έχουν ήδη εκλείψει).

Hominisation: Ανθρωπογένεση: η εξέλιξη σε άνθρωπο (σε σχέση με την ιστορία της καταγωγής).

Homo: Άνθρωπος (χαμαιγενής)

α) *Homo-faber*: «τεχνίτης» άνθρωπος, προικισμένος με ικανότητες πρακτικές και τεχνικές,

β) *Homo-sapiens*: «προικισμένος με νουν άνθρωπος» επιστημονικός χαρακτηρισμός του σημερινού ανθρώπου.

γ) *Homo-novus*: πρωτόπειρος· αρχάριος, αναδεικνυόμενος.

δ) *Homo-oeconomicus*: άνθρωπος με αποκλειστικά οικονομική τοποθέτηση· κύριος, χαρακτηρισμός του σημερινού ανθρώπου (Ψυχολ. - Κοινωνιολ.).

Hominismus: Φιλοσοφική διδασκαλία κατά την οποία κάθε γνώση ισχύει σε σχέση με τον άνθρωπο και όχι καθ' εαυτήν.

Προτεινόμενη Βιβλιογραφία:

- Ackerman, Robert, *J. G. Frazer: His Life and Work*. Cambridge: Cambridge University Press 1987.
- Dorson, Richard M.; *The British Folklorists: A History*. Chicago: University of Chicago Press 1968.
- Frazer, James George, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Abridged ed. New York: Macmillan 1924.
- Horton, Robin, *Patterns of Thought in Africa and the West: Essays on Magic, Religion and Science*. Cambridge: Cambridge University Press 1993.
- Jarvie, Ian C., *The Revolution in Anthropology*. New York: Humanities Press 1964.
- Marett, R. R., *Tylor*. London: Chapman and Hall 1936.
- Pals, Daniel L., *Seven Theories of Religion*. New York: Oxford University Press 1996.
- Preus, J. Samuel, *Explaining Religion: Criticism and Theory from Bodin to Freud*. New Haven: Yale University Press 1987.
- Ross, Gillian, «Neo-Tylorism: A Reassessment». *Man* N.S. 6 (1971): 105-116.
- Tylor, Edward Burnett, *Primitive Culture: Researches Into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art and Custom*, 2 vols. London: John Murray 1871 (4th revised edn. 1903).

ΧΕΙΜΕΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2001 -2002

Α' ΕΞΑΜΗΝΟ

ΜΑΘΗΜΑ: ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ
ΚΟΣΜΟΥ. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΧΗΣ

Α. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

- ΟΝΟΜΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ: Παναγής Λεκατσάς
- ΤΙΤΛΟΣ: *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία* (ή: Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία)
- (ΕΚΔΟΣΗ [αν υπάρχει]: Β' έκδοση [1])
- (ΣΕΙΡΑ: (αν υπάρχει)
- ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Αθήνα
- ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ: Καστανιώτη
- ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: 1976 (ή: ²1976 [2]).

α) Παναγής Λεκατσάς, *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία*, Β' έκδοση, Αθήνα: Καστανιώτη, 1976

β) Παναγής Λεκατσάς, Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία, Β' έκδοση, Αθήνα: Καστανιώτη, 1976

γ) Παναγής Λεκατσάς, *Η μητριαρχία και η σύγκρουσή της με την ελληνική πατριαρχία*, Αθήνα: Καστανιώτη, ²1976.

B. ΑΡΘΡΟ

- ΟΝΟΜΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ: X. Κ. Κριτζάς,
 - ΤΙΤΛΟΣ: «Ευτυχία Καλή: Στοιχεία για τα ευετηριακά έθιμα των αρχαίων»,
 - ΟΝΟΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ: *Αρχαιολογία* (ή: Αργαιολογία)
 - ΤΟΜΟΣ (ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ): 65
 - ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: (1997)
 - ΣΕΛΙΔΕΣ: 74 - 80.
-

α) X. Κ. Κριτζάς, «Ευτυχία Καλή: Στοιχεία για τα ευετηριακά έθιμα των αρχαίων», *Αρχαιολογία* 65 (1997), 74 - 80.

β) X. Κ. Κριτζάς, «Ευτυχία Καλή: Στοιχεία για τα ευετηριακά έθιμα των αρχαίων», Αργαιολογία 65 (1997), 74 - 80.

γ) X. Κ. Κριτζάς, «Ευτυχία Καλή: Στοιχεία για τα ευετηριακά έθιμα των αρχαίων», *Αρχαιολογία* 65, 1997, 74 - 80.

Γ. ΑΡΘΡΟ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ (ΤΙΜΗΤΙΚΟ ΤΟΜΟ ΚΤΛ)

- ΟΝΟΜΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ: J. Murray
 - ΤΙΤΛΟΣ ΑΡΘΡΟΥ: «Η κοινωνική ζωή στην αρχαία Ελλάδα»
 - ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ (ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ): J. Boardman - J. Griffin - O. Murray (eds) (ή: εκδ.)
 - ΤΙΤΛΟΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ: *Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος* (ή: Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος)
 - (ΤΟΜΟΣ: [αν είναι περισσότεροι από ένα, π.χ. τομ. Α' κτλ.],
 - (ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗΣ) [ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΕΣ]): (ελλην. μεταφρ. Αλίκη Τσατσαρού - Μύστακα)
 - ΤΟΠΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Αθήνα
 - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ: Νεφέλη
 - ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: 1996
 - ΣΕΛΙΔΕΣ: 297 - 339.
-

α) J. Murray, «Η κοινωνική ζωή στην αρχαία Ελλάδα», στο: (ή: in:) J. Boardman - J. Griffin - O. Murray (eds) (ή: εκδ.), *Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος* (ελλην. μεταφρ. Αλίκη Τρατσάρου - Μύστακα), Αθήνα: Νεφέλη, 1996, σελ. 297- 339.

β) J. Murray, «Η κοινωνική ζωή στην αρχαία Ελλάδα», J. Boardman - J. Griffin - O. Murray (eds) (ή εκδ.), Η Ελλάδα και ο ελληνιστικός κόσμος (ελλην. μεταφρ. Αλίκη Τσατσάρου - Μύστακα), Αθήνα: Νεφέλη, 1996, σελ. 297 -339

Δ. ΛΗΜΜΑ (ΣΕ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ - ΛΕΞΙΚΟ ΚΤΛ.)

- ΟΝΟΜΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ: L. A. Moritz
 - ΤΙΤΛΟΣ (ΛΗΜΑΤΟΣ): «Ackerbau»
 - ΟΝΟΜΑ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑΣ - ΛΕΞΙΚΟΥ: *Kleine Pauly*
(ή: Kleine Pauly)
 - ΤΟΜΟΣ: 1
 - ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: (1979)
 - ΣΕΛΙΔΕΣ: 52 - 54.
-

α) L. A. Moritz, «Ackerbau», *Kleine Pauly* 1 (1979), 52 - 54

β) L. A. Moritz, «Ackerbau», Kleine Pauly 1 (1979), 52 - 54

γ) L. A. Moritz, «Ackerbau», *Kleine Pauly* 1, 1979, 52 - 54.

Ε. ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ (ΕΚΔΟΣΕΙΣ)

Εκδόσεις αρχαίων κειμένων:

1. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis (ή: *SCBO*) (*Oxford Classical Texts*, ή: *OCT*) (στερεότυπο κείμενο) (Οξφόρδη-ΑΓΓΛΙΑ),

2. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. (στερεότυπο κείμενο) (Leipzig - Stuttgart. ΓΕΡΜΑΝΙΑ),

3. Les Belles Lettres (ή: *BL*) (αρχαίο κείμενο + μετάφραση [γαλλική]) (Παρίσι. ΓΑΛΛΙΑ)

4. Loeb Classical Texts (*LCT*) (αρχαίο κείμενο + μετάφραση [αγγλική]) (Cambridge/Mass., Η. Π. Α.)

-
- ΟΝΟΜΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ: Αισχύλος
 - ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΟΥ: *Προμηθέας Δεσμώτης* (ή: Προμηθέας Δεσμώτης)
 - ΕΚΔΟΤΗΣ (ΕΚΔΟΤΕΣ): έκδ. G. Murray
 - ΤΟΜΟΣ (ΤΟΜΟΙ):
 - ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ: SCBO (ή: OCT).

α) Αισχύλος, *Προμηθέας Δεσμώτης*, έκδ. G. Murray, SCBO (ή: OCT)

β) Αισχύλος, Προμηθέας Δεσμώτης, έκδ. G. Murray, SCBO (ή: OCT).

α) Διόδωρος Σικελιώτης, *Βιβλιοθήκη Ιστορική*, έκδ. F. Vogel, BT,

β) Διόδωρος Σικελιώτης, Βιβλιοθήκη Ιστορική, έκδ. F. Vogel, BT.

α) Lucanus, *de bello civile (Pharsalia)*, έκδ. A. Bourgery - M. Ronchout, BL,

β) Lucanus, de bello civile (Pharsalia), έκδ. A. Bourgery - M. Ronchout, BL.

α) *Παλατινή Ανθολογία*, έκδ. W. R. Paton, том. I, LCT

β) Παλατινή Ανθολογία, έκδ. W. R. Paton, том. I, LCT